

AZ ERDÉLYI TÖRTÉNELMI REGÉNY A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉS UTÁN

A műfaj és hagyománya

„Az idők távlataiba kell menekülnünk, ha igazabban, becsületesebben, teljesebben akarjuk adni önmagunkat, az embert, s nem az up to date aktualitásában, amely százféle megalkuvást jelent” – írja Szántó György a *Vallani és vállalni* vita kapcsán.¹ A két világháború közti korszak egyik legtermékenyebb írója itt a történelmi regény létjogosultságának pragmatikus megközelítését kínálja, arra figyelmeztet, hogy a cselekmény elmúlt korokba való helyezése voltaképpen mentesíti az írókat a jelen és a két világháború közt különböző formákban, de mindig jelen levő cenzúra befolyása alól. A tabunak minősülő témák közül Szántó elsőnek említi Oroszországot és a forradalmat, majd a szexualitást, a háborút illetve a kisebbségi helyzet problémáit sorolja. A korszak történelmi regényeiben mindezek a témák valóban tárgyalásra kerülhettek, és éppen a Tamási által kárhoztatott „sereges múltbagyaloglás”, vagyis a cselekmény időbeli eltávolítása tette lehetővé bizonyos kérdések mérlegelését. Kérdéses, hogy a két világháború közti erdélyi irodalom mely alkotásai sorolhatók be problémátlanul a történelmi regény kategóriájába, hiszen a megírás és olvasás között eltelt idő eleve minden alkotást „történelmi regényként” olvastathat. (Csupán az olvasás ideje határozza meg tehát, hogy a cselekményt a jelenhez vagy inkább a múlthoz kapcsoljuk.) „Regény a történelemi múltrol: önmagában, az egyes regények interpretációja szempontjából nem túlságosan termékeny kategória. A történelmi regények mint szövegek jellegzetes szerveződéséről vagy a jelentésadás sajátos módjáról egyáltalán nem beszél, ráadásul, a befogadás szempontjait szem előtt tartva, nem ad egyértelmű kapaszkodót az olyan szövegek elkülönítésére, melyek kortársi témákat feldolgozó ’társadalmi regényként’ születtek ugyan, de a mai olvasó számára már ’történelmiként’ hatnak. (...) Ha azonban a történelmi regényt önálló műfajválogatként szeretnénk tekinteni, s egy ezen alapuló olvasási stratégiát érvényesíteni, akkor a tematikai meghatározásnál jóval lényegesebb műfajkonstituáló tényezőket kell felmutatni. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha a megírás jelene és a történet múltja között az időbeli

¹ SZÁNTÓ György, *Up to date*, Erdélyi Helikon, 1929. november.

távolságban szövegszerveződést, jelentésadást stb. befolyásoló jelleget látunk.”² Az alábbiakban olyan regényeket elemzek, amelyek már megírásuk idején „történelmiként” értelmeződtek, a múlt tematizálása pedig nem egyszerűen a jelen allegorikus képeként jelentkezett, hanem a jelen értelmezésére tett kísérletként.

A történelmi regény reneszánszát a húszas évek Erdélyében több tényező összjátéka okozta. Egyrészt maga a kordivat (az első világháború után Európa-szerte újjáéled a történelmi regény), másrészt az ilyen típusú szövegek által biztosított allegorikus olvasat lehetősége, amely alkalmassá tette a történelmi regényt arra, hogy aktuális, de a cenzúra (vagy öncenzúra) miatt megfogalmazásra alkalmatlan problémákat, tematikát, motívumokat dolgozzon fel. Végül, de nem utolsósorban, műfaji sajátosságai folytán a történelmi regény ideális lehetőséget biztosított a transzszilvanizmus által kínált új, az anyanemzettől és politikai hatalomtól egyaránt független kisebbségi identitás kialakítására. Ezért is lesz a két világháború közti történelmi regények cselekményének kitüntetett korszaka az önálló erdélyi fejedelemség ideje, az írók (Kós, Makkai, Tabéry) a fejedelemség történelmi viszonyaiban keresik a parabolisztikusan kifejtethető, tipikus erdélyi sors lényegét. Magyarország és (ezen belül vagy ettől függetlenül) Erdély történelme olyan megélhető hagyományként épül be az irodalomba, amely lehetővé tesz bizonyos mintákkal, eszmékkel, gondolatokkal való frusztrációmentes azonosulást. Tény, hogy (amint az 1929–30-ban zajló vita egyes résztvevői állították) a történelmi regény fent vázolt tulajdonságai valóban nem zárták ki a passzív múltba-fordulást, de a kínáló allegorikus olvasat mentén az aktualizálás is éppúgy megengedett. Végző soron a *Vallani és vállalni* vita nem poétikai, hanem irodalompolitikai szempontok szerint artikulálódott.³

A történelmi regény közvetett módon kapcsolatban áll a történetírással. A fikcionalitás különböző fokán mindkettő többé-kevésbé ismert, feltárt történelmi tények alapján igyekszik rekonstruálni az elmúlt korszakok eseményeit. Minden történelmi narratíva – figyelmeztet Hayden White –, bármennyire is támaszkodna valós, interszubjektíve ellenőrizhető adatokra, történelmi dokumentumokra, végső soron „verbális fikció, amelynek tartalma legalább annyira kitalált, mint talált.”⁴ A „hiteles” történelmi adatok soha nem illeszkednek teljesen, önmagukban nem állnak össze „hiteles” elbeszéléssé, holott: „az

² BÉNYEI Péter, *A történelmi regény műfajkonstituáló tényezőinek meghatározási kísérlete*, StudLitt, XXXVII, 58–59.

³ Itt nem egyszerűen az allegorikus olvasatra hajló transzszilvanizmus és a szociális érzékenységu, realista ábrázolásmódot választó népi irányzat összecsapásáról volt szó. Kántor Lajos Kuncz Aladár irodalmi és művelődéspolitikai programjának részeként tárgyalja a *Vallani és vállalni* vitát, melynek „kibontakozása és végső tanulságai nem voltak idegenek az Erdélyi Helikont szerkesztő Kuncz Aladártól. Egyike volt a felelősségét mélyen átérző szervező és az európai látókörű irodalompolitikus akcióinak, amelyekkel egy irodalmi folyóirat biztosította lehetőségeket felhasználva, tudatosítani próbálta idősebb és fiatalabb pályatársaiban a rájuk váró társadalmi feladatokat, az egész közösség sorsának időszerű felvállalását – a múlt siratása helyett a jövő felé nyitva ablakot.” KÁNTOR Lajos, *Vallani és vállalni: Egy irodalmi vita és környéke (1929–1930)*, Bukarest, Kritikon Könyvkiadó, 1984, 120.

⁴ Hayden WHITE, *A történelmi szöveg mint irodalmi műalkotás = Testes könyv*, I, Szeged, Ictus–JATE Irodalomelméleti Csoport, 1996, 334.

emberi cselekvés olyan természetű, hogy önmegértéséhez elbeszélést kíván, amely alapvető artikulációit rekonstruálja” — írja Paul Ricoeur.⁵ Ezért a történetírás éppúgy retorizált, mint a regény, mindkét esetben az a cél, hogy „az elbeszélés enyhítse az aggodalmat, melyet az adatszerű bizonyítékok hézagai idéznek elő.”⁶

Frank R. Ankersmit szerint a „történelmi tapasztalat az átélt múltat mindig körülhatárolja: egyrészt leválasztja a múlt más aspektusairól, másrészt a szubjektumnak a múlt adott szeletére vagy szeleteire vonatkozó tudáshalmazától is elkülöníti. A történelmi tapasztalat nem más, mint tapasztalataink és a valóságra vonatkozó tudásunk folytonosságában keletkezett 'lyuk' vagy 'törés'.”⁷

Pomogáts Béla olyan tipológiát javasol,⁸ amely nem a fikcionalitás, hanem az aktualizálás illetve archaizálás felől közelíti a történelmi regény műfajához. Mindkét esetben a szerző az ismert történelmi események hézagaiba helyez bele egy kitalált történetet, s a fikciónak teret adó történelmi adatok szelektálásával újairja, értelmezi nemcsak magát a történelmet, hanem áthallásosan a megírás illetve az olvasás jelenét is. Paul Ricoeur azonban éppen ebben látja a történetírás legfőbb problémáját. „(...) egyazon eseménysorról eltérő módon lehetséges beszámolni, és elfogadási, illetőleg preferenciaszabályokat kell találnunk ahhoz, hogy a múlt egy bizonyos interpretációját előnyben részesítsük, egy másikkal szemben.”⁹

Kétségtelen, hogy a húszas–harmincas évek erdélyi történelmi regényeiben a múltbeli események számos olyan interpretációját találjuk, amely az erdélyi gondolat visszamenő bizonyítására szolgál. Nemcsak az elkötelezett transzszilvanista Kós Károly, hanem Tabéry, Makkai vagy a korszak sikerregényét, a *Fekete völgyéneket* író Gulácsy Irén is munkáikban a három erdélyi nemzet egymásrautaltságának, az erdélyiség jellemzőjének tartott szabadelvű toleranciának megannyi példáját vélik felfedezni a múlt eseményei között. A harmincas évekre a népi mozgalom vonzáskörében alkotó szerzők által preferált téma a jelenkori erdélyi falu lesz, választott elbeszélői módszerük pedig többnyire az (akár szociografikusan) realista ábrázolás.

A múlt aktualizálása

A második bécsi döntést követően, a háború éveitől rövid időre ismét előtérbe kerül a történelmi regény. A berendezkedő új rend lényegesen konzervatívabb szemléletet hozott magával, mint a kisebbségi élet egyrészt a szükségszerű toleranciából fakadó,

⁵ Paul RICOEUR, *Történelem és retorika = Narratívák*, IV, *A történelem poétikája*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijárat Kiadó, 2000, 22.

⁶ RICOEUR, *i. m.*, 20.

⁷ Frank R. ANKERSMIT, *Nyelv és történelmi tapasztalat = Narratívák*, IV, *i. m.*, 170.

⁸ POMOGÁTS Béla, *Történelmi regény és korszerűség*, Tiszatáj, 1967, 503. Pomogáts itt három típust különböztet meg: 1. a rekonstrukciós regényt, amelyben az író teljesen elfordul a jelentől és archaizálásra törekszik, 2. az archaizálást és aktualizálást egységbe hozva a történelmi valóság illúziójába bújtatja aktuális mondanivalóit, illetve 3. ál-történelmi regényt, amelyben a múlt csak kulisszaként van jelen.

⁹ RICOEUR, *i. m.*, 11.

másrészt az állandó lemaradás félelmének köszönhetően nyitottabb világszemlélete, a konzervativizmus pedig mindig hajlik a múlt felé fordulásra. Ugyanakkor a kisebbségi viszonyok felbomlása lehetővé tette a történelmi önvizsgálat szabadabb módját. Ezzel magyarázható, hogy a korszak történelmi regényeinek kitüntetett témája már nem az önálló erdélyi fejedelemség, hanem a tizenkilencedik századi Erdély. Míg a húszas években a szerzők a kialakult új (kisebbségi) identitás számára kerestek élhető hagyományt a múltban, addig az újraalakult többségi helyzetben, a második világháború éveiben magyarázatért fordulnak a múlt felé. Tabéry Géza, Makkai Sándor, Berde Mária, Wass Albert vagy akár a *Néma küzdelmet* író Nyíró, vagy Bánffy Miklós az *Erdélyi történet*-ben azt a komplex viszonyrendszert vizsgálják, amely a reformkortól a leverett forradalmon, majd a kiegyezés évein keresztül az első világháború elvesztéséhez és Magyarország feldarabolásához vezetett.

Az ekkor már Debrecenben élő **Makkai Sándor** háromrészes családregegyében¹⁰ az Erneyi család három generációjának sorsán keresztül ábrázolja az erdélyi polgárság és kisnemesség életét a tizenkilencedik század második felében. A *Mi, Ernyeiek* a vesztes szabadságharc utáni zavaros évek, a balul sikerült Makk-féle összeesküvés tükrében ábrázolja a negyvennyolcas fiatalok céltalanná váló életét, majd a kiegyezés éveiben a legfiatalabb testvérek lassú megkapaszkodását, harcát a tudás és felemelkedés zálogáért, a Kollégiumért. A *Szép kísértet*-ben a második nemzedék, a hat Erneyi-testvér élete bontakozik ki, háttérben a millennium éveinek csillogásával és a közelgő tragédia árnyaival. A trilógia utolsó része, a *Szabad vagy* a legfiatalabb Erneyi-testvér, Tamás férfivá válásának, ugyanakkor az utolsó békeéveknek a története, hiszen a zárlatban az esküvőre összegyűlt család fiatal férfitagjai katonaruhában, harcra készen állnak, s a narrátor sejte-ti az elkerülhetetlen tragédiát.

Az egyes szám első személyben megszólaló narrátor az első regényben Erneyi Áron, a másodikban és a harmadikban legkisebb fia, Tamás. A *Mi, Ernyeiek*-ben az elbeszélő eleinte a tizenegy éves gyermek Áron szempontjából számol be az eseményekről, majd a felnövő fiatal kollégiumi tanár nézőpontja kerül előtérbe, miközben időnként „a harminc év távlatából” visszaemlékező, saját egykori nézőpontját korrigáló idős ember hangja is megszólal. A háromfajta viszonyulásmódot tükrözi a narrátor szerelme a három Bándi-lány iránt, a gyermek Áron rajongása bebörtönzött bátyja, Dávid menyasszonya, Lila iránt, a teológus diák ábrándos szerelme az eszményített Janka iránt, és a külföldi tanulmányútról hazatérő, a marosvásárhelyi kollégium modernizálásának gondjait vállaló felnőtt férfi házasságot hozó szerelme a legkisebb Bándi-lány, Eszti iránt. A trilógia második és harmadik részében Áron fiának, Erneyi Tamásnak a nézőpontja érvényesül, a *Szép kísértet*-ben ez mesealkotásra és sajátos magyarázatokra lehetőséget adó gyermeki nézőpont, a kevésbé sikerült *Szabad vagy*-ban a spleennel és az élet értelmetlenségével viaskodó fiatal egyetemi hallgató szempontja.

¹⁰ MAKKAI Sándor, *Mi, Ernyeiek*, Bp., Révai Kiadó, 1940; *Szép kísértet*, Bp., Révai Kiadó, 1942; *Szabad vagy*, Bp., Révai Kiadó, 1943.

A trilógia legsikerültebb, művészileg legkiforrottabb része a *Mi, Ernyeiek*. A narrátor életének alakulása lehetővé teszi a modernista nézőpontváltást, ugyanakkor (ha nem is szövegstrukturáló szerepben) bekerülnek a regény szövegébe Dávid bátyjának naplójegyzetei, a menyasszonyának hozományáról készített lista, illetve Bándi Eszter a narrátorhoz írott leveleinek egyes részletei. A felnőtté válás során óhatatlanul változó elbeszélői nézőpont így olyan ábrázolásmódot eredményez, amely leginkább a kényszerű emigrációban elzúlló Dávid legénykori naplójára hasonlít, arra a könyvecskére, amelyet a meghíusuló esküvő után évekkel Lila ad át a nagykorúvá váló narrátornak, aki (az olvasóval együtt) éppen ezeknek a jegyzeteknek alapján tudja visszamenőleg értelmezni a korábbi eseményeket. A könyvecske „tartalma szerint az elképzelhető legvegyesebb. Népdalok, akkor divatos, új nóták szövegei, kísérlete a napi kiadások számontartására, bölcs férfiak jeles mondásai, a mosásba adott fehérnemű adatai, diáktársak névsora, kritikai megjegyzések a professzorokról, jeles adomák, ma már érthetetlen emlékeztető szavak, azt hiszem, sikamlós viccekre, olvashatatlanná kenődött sorok is a túlságosan lágy plajbász miatt. Közben pedig a betűknek eme irdatlan bozótjában fel-felbukkanó részletek önmagáról, Liláról és azokról a dolgokról, amik 1851 őszétől történtek vele és körülötte.”

A családregegy műfaji szabályai szerint a felnövekvő új nemzedék a régi családi hagyományoktól messzire elkanyarodó, egymással ellentétes életutakon jár, a huszadik század elejére egyre jobban elkülönül a tizenkilencedik század közepén még kisnemes Ernyeiek falun maradó, gazdálkodó paraszti ága és a városra költöző, polgárosodó ág. A vérségi kötelékek tiszteletben tartásán, a próbatételek idején történő összefogáson kívül mindnyájukat összeköti a nagyot akarás vágya, amit a gyermek Tamásnak „szép kísértetként” nevez meg az Ernyeiek több nemzedékét ismerő Bándi-nagyapa. „A Szép Kísértet az, aki egyedül fontos a mi számunkra. A többi el fog maradni a hátunk mögött, eloszlik, nem bír a sarkunkba lépni. A Szép Kísértet azonban előttünk száll, sohase hagy nyugodni, folyton arra hív, hogy utána repüljünk.” A nagy családot a gyermekelbeszélő szemszögéből „nem külön arcként vagy kiemelkedő hangként, hanem összeolvadva” látjuk, csak időnként emelkedik ki belőle egy-egy jól körvonalazott figura, a csendes örültként éldegélő Rozáli, a megkeseredő vénlány Lila, a földért mániákusan dolgozó Énok és mások. „Mi Ernyeiek sosem voltunk könnyen jellemezhetők, s ha a jellem az állandóságban és következetességben áll, alighanem baj van a jellemünk körül” – véli az első részben Erneyi Áron, s valóban egy-egy kiemelkedő Erneyi-figurát többnyire valamelyik baráthoz, diáktárshoz hasonlítva jellemez Makkai.

A hazaszeretet forradalmi, harcos változata a kocsmai énekessé zúlló Dáviddal megbukik, az újabb nemzedékek példáján keresztül a munka (földmunka, tanítás stb.) és a családi összetartás lesz a hazaszeretet alapja. Ugyanakkor ez a jövő biztosítéka, hiszen nemcsak a háború szükségszerű elvesztésének a gondolata érződik a regény zárlatában, hanem egy-egy epizódban megjelenik a számbeli többségben levő, önálló országot követelő románság (és rajta keresztül a majdan be is következő kisebbségi helyzet) fenyegetése. Makkai időnként ironikus nézőpontból is közelít a nemzeti érzéshez, különösen a külföldön játszó jelenetekben. A hajdani mesebeli szép huszárként ábrázolt Dávidot

öccse mint „züllött török énekest” látja viszont egy londoni matrózkocsmában, Áron hollandiai tanulmányútja azzal ér véget, hogy barátja doktorrá avatásának ünnepére a holland elképzelés szerinti egzotikus díszmagyarban, felékszerezve, múzeumból előkerezett és kifényesített tárgyakkal feldíszítve kell megjelennie, hogy ezzel emelje a vendéglátók szemében az ünnepség fényét.

Makkai háromrészes családregényében voltaképpen Bánffy Miklós trilógiájának polgári változatát írta meg, de nemcsak az *Erdélyi történet* arisztokrata világának egzotikuma, hanem lélekábrázoló mélysége és prózapoeitikai vonalvezetése is hiányzik belőle.

A történelmi tárgyválasztás a *Vallani és vállalni* vitát kirobantó **Berde Máriától** sem idegen. Az erkölcsi felelősség és a férfi–nő kapcsolat összefüggéseit középkori kontextusba helyező, 1920-ban íródott *Romuáld és Andriána* című regényét *Keresztjáró szerelem* címmel 1941-ben újra kiadják.¹¹ Az ebben a korszakban íródo *A hajnal emberei*¹² ugyancsak trilógia, cselekménye az 1820-as évek elejétől a kiegyezésig terjedő korszakot öleli át Szász Károly élettörténetén keresztül, Nagyenyed és a Kollégium illetve a környékbeli udvarházak mindennapjaiban és Erdély közéleti csatározásaiban. A szétágazó cselekményszálak az elmosódottabb forradalmárfigurák mellett a mérsékelt radális politikus és polgár Szász Károly alakjában találnak érintkezési pontra. Ennek ellenére *A hajnal emberei* mégsem életrajzi regény, hanem sokkal inkább egy város (Nagyenyed) és vele együtt az erősödő polgári mentalitás, illetve a kollégium sugallta tudásszomj regénye. Nagyenyedet, a Burgot benépesítő figurákkal Berde a korabeli erdélyi társadalom keresztmetszetét rajzolja meg: paraszti és nemes származású diákok, polgárok, értelmiségiek sorsán keresztül körvonalazódnak a kor jellegzetes konfliktusai, kényszerhelyezetei, megoldásai. Ahogy Makkai beleszötte regényébe a két Bolyai valamint Tolnai Lajos alakját, úgy Berde Mária Kemény Zsigmond figuráját emeli be a cselekménybe, ő lesz a főhős segítőtársa politikai küzdelmeiben. *A hajnal emberei* metaforikus cím, a politikai reformokra való törekvést, a főhős friss pedagógiai szemléletét egyaránt jelképezi. Az expozíció metaforikus képpel indul, Berde horizontágítással ábrázolja az ébresztő üzenetet hordozó harangszó kiterjedését a vidék felett: „Felrázó, költögető frissességet áraszt szét a haragnak is beillő nagycsengettyű torka. Öles, izmos a szeres-diák, aki a karcsú tornyos haranglámba állva, a kötelet rángatja. Az ütemes csendülés hulláma egyszer visszapattan a várpiac-forma kúria zárt falairól, aztán megtorlódva beloccsan Oxoniumba, Edinburgba, Ephesusba és a még méltóságosabb nevű kamrákba, jól nyakon öntve a keményurgyékon, keskeny fenyőfaágakon és falipolcokon szendergő dominékat és fikákat. Jól felerősödve a schola fölé nyúló Órhegy meredek oldalától, kibuggyan aztán a város felé. Végiglebbenti a hírt az alvó polgárságnak is, hogy pitymallik.”

Szász Károly „mocsarat szárító”, békés, előkészítő munkára oktatja tanítványait. A közjog és a közállapotok rendezetlenségét a Habsburg irányítás alatt álló gubernium jogtalan intézkedései ellen orvoslást kereső erdélyi nemesség figuráinak (Kemények,

¹¹ BERDE Mária, *Keresztjáró szerelem*, Bp., Atheneum Könyvkiadó, 1941 (eredeti kiadás: 1927).

¹² BERDE Mária, *A hajnal emberei*, I–II, Bp., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1943. A harmadik kötetben Berde haláláig dolgozott, de nem tudta befejezni, egyes fejezetei elnagyoltabbak, nem érik el a regény többi részének színvonalát. A III. kötet csak 1997-ben jelent meg.

Telekiek, Bethlenek, Kendeffyek, Zeykek) töprengéseiből ismerjük meg, a korabeli politikai harcokat a Szász Károlytól fennmaradt beszédek szövegű beiktatásából. A Diploma Leopoldinum jogi értelmezése körül alakul ki a politikai küzdelem, míg végül számos mellékszálon futó bonyodalom, magánéleti események, professzortársak intrikái után a kollégista diákok bátor kiállásának köszönhetően Szász Károly a megyegyűlésen mondhatja el jogtörténeti kutatásának eredményét: „az Ausztriai Ház hitetlenül kijátszotta a Leopoldi Diplomát.” A politikai harc újabb állomása a pozsonyi diéta, ahol a forradalmár Wesselényivel és a Bécshez lojális képviselőkkel szemben a törvényes úton reformot követelő Szász kifejti politikai hitvallását: „csakis az ész, a szabad akarat, érzés és tapasztalás súlyarányos egyesüléséből alkotott egész ember tudja azt: hogy szabad, ami szabad, lehető az, ami lehető, és kötelesség az, ami szabad és lehető is és hasznos is egyben. S ezért a tennivalók széles mezejéről azt választja, ami lehető, és létesülésével újabb lehetőségekre nyit mezőt!” A felnövekvő új nemzedék, így például Szász Károly fia is már nem a mértéktartó reformok, hanem a forradalom hívei, de az 1848-as események hírére a „rémképektől gyötört” öregedő főhős is szerepet vállal a Batthyány-kormányban, tárgyal a román forradalmárokkal. Úgy véli, nemcsak az uralkodó és a nemzet viszonyát kell rendezni, hanem a nemzetiségeket is. A leverett forradalom és a megtorolt lázadási kísérletek után összeroppant öreg tanár már csak unokájában véli megtalálni a jövőndő ígéretét. Eszméinek továbbgördítését Kemény Zsigmond vállalja, de képtelen véghezvinni, maga is összetört lélekkel húzódik vissza falujába. A regény zárlatában immár negatív előjellel ismétlődik meg a nyitókép. Akkor Zsigmond diákként a hajnalt hirdető harangot húzta, most betegszobájában rángatja a mennyezetre szerelt ürükolompot, abban a hitben, hogy „A kollégiumban csenget! Az újságjában csenget! Az államtanácsban csenget! Az egész világnak csenget!” A „hajnal emberei” éppen a kiegyezéssel buktak el, a kolomp hangja „tovarebben, megsűrűdik a tömött hóhulláson, eléri még az élettől megüresedett dombok peremét, és ott nyomtalanul elvész az újhótól didergő lankák fehér hidegágyán. Fül nincs, aki meghallja.”

A Berde-monográfiát író Molnár Szabolcs szerint „*A hajnal emberei* Berde Mária leg-sikerültebb, legművészebb kompozíciójú műve”, amely „az erőszak elleni lázadás, a haladásért, függetlenségért, emberi jogok érvényesítéséért vívott harc története.”¹³

A *Szarvasbika* és a *Vértorony* után **Tabéry Géza** is a reformkor küzdelmeit választja utolsó regényének témájául. Ahogy Berde Szász Károly életrajzán keresztül voltaképpen szülővárosának, Nagyenyednek regényét írta meg, úgy *A Frimont-palotában*,¹⁴ Beöthy Ödön és Kuthy Lajos életútja mögött voltaképpen a reformkori Nagyvárad regénye körvonalazódik. (Nem véletlen, hogy címként éppen a történet során metaforikus jelentést nyerő váradi épület nevét ugratja ki Tabéry.)

A klasszikus, egyes szám harmadik személyű narrációra épülő regény három ember hol egymást keresztező, hol egymástól eltérő életútján, küzdelmein keresztül ábrázolja a reformkor polgári szabadságjogokért való küzdelmét. A központi figura, Beöthy Ödön,

¹³ MOLNÁR Szabolcs, *Berde Mária*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1986, 230.

¹⁴ TABÉRY Géza, *A Frimont-palota*, Bp., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1942.

Bihar országgyűlési követe, a szólásszabadság, közteherviselés és vallásegyenlőség harcosa. Beöthy diétai szereplésének, a kor jeles politikai gondolkodóival ápoltságai-
nak köszönhetően Tabéry a reformkori politikai panoráma teljes képét meg tudja rajzolni. A nagyobb hitel kedvéért Wesselényi szájába adja a megírás jelenéhez szóló, a rendőri felügyelet alá helyezett író¹⁵ által személyesen is megszenvedett alapelvet: „Őseink legfőbb örökségül hagyták reánk a szabad szólás nemzeti kincsét olyan kötelezettséggel, hogy mi is sértetlen épségben adjuk át maradékainknak.”

Beöthy politikai ellenfele Tisza Lajos, akiben megtalálható a hatalomvágy minden olyan eleme, amely nemcsak önpusztításra, hanem országvesztésre is predesztinálja. Kettőjük ismétlődő összecsapásai gördítik előre a regény cselekményét, ugyanakkor szembenállásukban több a személyesség, mint az elvi indíték, alapvető ellentétük nem eltérő világszemléletükből, hanem a sértett önérzet szeszélyéből fakad. A szabadelvű polgári politikus Beöthy ugyanakkor nem forradalmár, a szabadságharc eszméitől idegenkedik, mégis kénytelen elszenvedni következményeit, hiszen családjától távol, emigrációban hal meg. Tabéry koncepciójára már korábban jellemző a forradalom elvetése, a *Vértorony*ban például a Dózsa-féle parasztlázadás egyik vezetője, Gergely kételkedik a forradalom helyzettisztázó lehetőségében.

Tabéry regényének egyik legsikerültebb figurája a Beöthy erkölcsi ellenpontjaként szereplő Kuthy Lajos, az 1840-es évek népszerű dandy-írója, akit Jókai méltán nevezett „az irodalom grófjának”. A sikert és nem eszméket hajhászó Kuthynak nincs erkölcsi ereje ahhoz, hogy a divatból hirdetett elvek mellett kiálljon, a politikai karrierizmus és a megalkuvás hőse, aki összetört, elfelejtett, megalázott emberként végzi. A korabeli kritika elsősorban Kuthy alakjára figyel fel, irodalmi sikere és erkölcsi bukása, amely magával hozza az irodalmi feledést is, a gondolkodó ember szerepére oly érzékeny világháborús években Tabéry humanista illúzióit illusztrálja.

A konzervatívabb szemléletű transzszilvanista szerzők, Tabéry, Makkai, Berde forradalomkritikája elhatárolódik a jobboldali ellenforradalmiságtól, éles társadalombírálatuk mindig az áldozatkész munkából fakadó reformok erkölcsi erejét hirdeti a pusztulást okozó radikális politikai változások felett. A reformkor eszméi és politikai csatáit, az 1848-as forradalom tapasztalatait illetve a kiegyezés korának hamis biztonság-illúzióját vizsgáló történelmi regényeikben voltaképpen a transzszilvanizmus humanista eszméit elevenítik fel, amikor a nagy lelkek mártíromsága helyett a hétköznapi emberek józan, munkás továbbélését, a polgári szabadságjogokhoz való ragaszkodást és a nemzeti illetve felekezeti toleranciát helyezik regényeik középpontjába.

¹⁵ A bécsi döntést követően Tabéry rendőri felügyelet alá helyezték a magyar hatóságok, ami azt jelentette, hogy nem hagyhatta el Váradot, nem publikálhatott, sőt telefonálnia vagy táviratoznia sem volt szabad. Az intézkedést az indokolta, hogy tíz újságíró társával együtt 1937-ben részt vett a *Manifesztum! Terror!* című kiadvány szerkesztésében, amely Sallai és Fürst kivégzése ellen tiltakozott. A vádemelés 1940-re elévült ugyan, de ezt az akkori nagyváradi városparancsnok nem vette figyelembe. A rendőri felügyeletet kis idő múltán, jótálló közéleti személyiségek hatására megszüntették. Lásd ROBOTOS Imre, *Eszmék ütköztetésében*, Kolozsvár, Dacia, 1979, 138–142.

A harmadik nemzedék realista törekvéseit és népi irodalomhoz való vonzódását osztó **Wass Albert** kétrészes családtörténetében (*Mire a fák megnőnek, A kastély árnyékában*)¹⁶ már a vesztes forradalom tapasztalatával indít, a Varjassy család két generációjának eltérő életszemléletén és életvitelén keresztül fogalmazza meg társadalomkritikáját. Ez a családtörténet Pomogáts Béla szerint Wass Albert „bizonyára legnagyobb és talán legművészebb írói vállalkozása.”¹⁷ A transzszilvanisták nemzeti toleranciát a polgári jogok velejárójaként értelmező eszméivel szemben Wass csak a nemzeti kérdésre összpontosít. Véleménye szerint a magyar nemesség eltávolodott a falutól, azt pusztán pénzforrásnak tekintette, és az idegenből asszimilálódott funkcionáriusok kezén szülőföldje, a Mezőség elszegényedett, elrománosodott. A Mezőség fokozatos elrománosodását tárgyalta korábban Makkai Sándor *Holtenger* című regényében, Nyíró József azonos tematikájú regénye, a *Néma küzdelem* pedig a Wass-regények megjelenésének idején íródik. Mindhárom szerző lassú, vértelen pusztulásként, észre nem vett nemzeti tragédiaként ábrázolja a szórvánnyá válás folyamatát. Wass Albert arra keresi a választ, hogy mi vezette az országot Trianonhoz, s regényeivel mintegy illusztrálni igyekszik azt a folyamatot, amely felelős magyar politika híján közösségek elpusztulásához vezetett. A példázatra való törekvés azonban helyenként görcsössé válik, ami nyilván rányomja a bélyegét a szövegek esztétikai megformálására. A tézisjelleg különösen a második részben válik nyilvánvalóvá, a figurák, helyzetek itt már sematikusak: az első részben még a dolgos megmaradást szimbolizáló tanyát az öreg Varjassyak után a kifelé magyarként viselkedő, de román nemzeti álmokat dédelgető intéző lakja, a jövő ígéretétül szolgáló Varjassy-unoka pedig egy baleset folytán bénán, ágyhoz kötve várja a halált. Az első rész (*Mire a fák megnőnek*) sikerültebb, de a vérszegény cselekmény és a többé-kevésbé kontúrozott figurák nem feleltetik a szöveg szerkezeti hiányosságait. Wass Albert kétrészes családtörténete inkább tekinthető lazán fűzött érzelmes képsornak, mint regénynek. Egyedül a leírások, különösen a természeti képek igazán sikerültek. A nyitójelenetben szekér halad a vizes mezőségi dombok között, az eső mintha egymásba mosná tér és idő dimenzióit, a tájleírásból összesűrűsödő atmoszféra a maga kilátástalanságában emlékezetesebb marad, mint a kilátástalanságot eleinte megcáfolni igyekvő, majd illusztráló cselekmény. „Ment, haladt a szekér a novemberbe borult Mezőségen át. Lassan, mindig csak lépésben, mint ha halottat vitt volna. Az ólomszínű ég kilátástalan egyhangúsággal borult föléje, dombhajlatok változtak, melyek mintha egy végeláthatatlan iszaptenger újra és újra visszatérő hullámai lettek volna, párát gőzölt a lovak ázott háta, szortyogott a kerék, s az eső pergett, pergett a gyékényfödelen. A szekérrel együtt mászott az idő is, mint nagy, nyálkás, szürke csiga, mászott anélkül, hogy mozdulatait észre lehetett volna venni.”

A szereplők sematikusak, egy-egy tipikus tulajdonságukon keresztül ábrázolja őket a szerző. Ezek a tulajdonságok a magyar romantikus irodalmi hagyományból (elsősorban Jókai műveiből) kerültek be a regény szövetébe: pl. az öreg grófné, Minka szorgalmas,

¹⁶ WASS Albert, *Mire a fák megnőnek*, Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1942; *A kastély árnyékában*, Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1943.

¹⁷ POMOGÁTS Béla, *Erdély krónikása: Emlékezés Wass Albertre = Erdély hűségében*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2002, 264.

érzelmein mindenkor uralkodó, véleményét mindenkor szabatosan megfogalmazó „igazi magyar úriasszony”, az öreg cselédek hűségesei régi gazdájukhoz, a császári hivatalnokok szívtelenek vagy pipogya, de megjelenik a lovagias és becsületes, a magyar világhoz egyre inkább hasonló volt ellenfél figurája is. Pohlenberg volt osztrák tiszt alakja több ponton is azonosítható az *Új földesúr* Ankerschmidtjével, még a hajdani csatamezőn történt véletlen találkozás emléke sem hiányzik.

A tizenkilencedik század történelmi eseményei nemcsak azért kapnak kiemelt szerepet a második világháború alatt íródó erdélyi történelmi regényekben, mert a fikció keretén belül önvizsgálatra, az elvesztett első világháborúhoz vezető folyamatokkal való szembenézésre, azok megértésére teremtenek lehetőséget. A cselekmény múltba transzponálásán keresztül megfogalmazhatóvá válnak a Harmadik Birodalommal való együttműködéssel kapcsolatos aggodalmak. Az együttműködést ellenző, megkérdőjelező, finomítani igyekvő gondolatok a cenzúra miatt csakis a tizenkilencedik század Habsburg-kérdésén keresztül, lázadás vagy együttműködés dilemmájában fogalmazódhattak meg.

1942-ben megjelent *Hajdútánc*¹⁸ című regényében **Szántó György** is feszegeti ezt a kérdést,¹⁹ csakhogy nem a tizenkilencedik század, hanem a tizenhatodik századi erdélyi fejedelemség történetének egyik viharos korszakán keresztül. Bocskai életútja a császárhűségtől, feltétlen engedelmeskedéstől a Habsburg-házzal való szembefordulásig, a függetlenségi harc vállalásáig vezet. Szántó forrásmunkaként Szamosközi István krónikáira alapoz, de történelmi regényeinek jellemző eljárását itt is követi. Nem az eseményekre, hanem a korfestésre koncentrál, az ismert történelmi adatok hézagait könnyedén tölti ki különböző művelődés- és kortörténeti információkkal. A regény cselekménye így lassan halad előre, minduntalan megakasztja egy-egy részletező leírás (egy fejedelmi vacsora étrendje, korabeli viselet, reneszánsz palota vagy egy alkimista kísérlet leírása). A történelmi tablók és az időnként több szálon futó cselekmény darabjaiból a regény végére kikristályosodik a nem hősként, hanem esendő emberként ábrázolt Bocskai István alakja mögött a tizenhatodik század vérbő korszaka.

A húszas évek végétől a negyvenes évek elejéig eltelt mintegy másfél évtized alatt az egyik legnépszerűbb magyar író **Gulácsy Irén**, első történelmi regénye, a *Fekete vőlegények* tizenhat év alatt huszonnégy kiadást ért meg. A regény nagy népszerűségének ellenére a történelmi regény értékbeli és műfaji időszerűségét boncoló *Vallani és vállalni* vita elemzéseiben, de még a felsorolásokban sem kapott helyet a *Fekete vőlegények*, holott szemléletében a transzszilvanizmushoz kötődik.²⁰ A későbbiekben írott történelmi regényein Móra Ferenc prózájának hatása érződik, 1937-ben megjelent *Nagy Lajos király* című regényének folytatását jelenteti meg a második világháború idején. A *Jezabel*²¹

¹⁸ SZÁNTÓ György, *Hajdútánc*, I–III, Bp., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1942.

¹⁹ Ilyen értelemben elemzi a regény 1969-es újakiadásának utószavában FRIED István. „A regény témája, megfogalmazása, mondanivalója keltette fel leginkább a kritikusok és közírók érdeklődését, pontosan megértve az író képesbeszédét, a háborús – s ezért igen szigorú – cenzúra buktatóit megkerülő emberi vallomását.”

²⁰ Gulácsy regényének transzszilvanista vonásairól lásd LÁNG Gusztáv, *Kérdőjelek egy bestseller körül = Kivándorló irodalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 1998, 89–98.

²¹ GULÁCSY Irén, *Jezabel*, Bp., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., I. rész, 1941; II. rész, 1944.

Nagy Lajos fiúsított lányának, Máriának, illetve Erzsébet régens királynőnek a korát ábrázolja. A királynők uralmának megdöntésére több érdekcsoport is szövetkezik, Erzsébet taktikázva, asszonyi vonzerejét latba vetve újabb és újabb házassági terveket sző lányai számára, míg végül belebukik, és vele együtt vész el Nagy Lajos birodalmának öröksége. Gulácsy regénye nem emelkedik felül a populáris, szórakoztató irodalom műfaján. Jellemábrázolása plasztikus, színes, romantikus ellentéteken alapul: Erzsébet például hol esendő, támaszra vágyó, boldogtalan asszony, hol gyöngéd anya, hol érzéki szerető, hol pedig vérszomjas és bosszúálló hisztérika, vagy méltóságteljes, gőgös és hatalomvágyó uralkodó. Az Anjou-kor szellemének megfestésére Gulácsy erősen archaizáló nyelvet használ, ez azonban nem rekonstrukció, hanem különböző korok szavaiból, szófordulataiból elvonatkoztatott, „absztrakt” régi magyar nyelv. A majdani lengyel királynő, Hedvig például így számol be nővére egészségi állapotáról: „Felséges anyánk, s asszonyunk, Marenkának minémű dermengései vannak. Csak fejét is bajjal emelheti, egész dolgokat a szeme előtt forogni mondja, s gyomra émelyedése gyakor jó.” Mivel az archaizáló beszédmód csak a párbeszédekben érvényesül, a leírásban, illetve az egyes szám harmadik személyű, mindent tudó narrátor kommentárjaiban nem, a kétféle nyelvhasználat nemcsak az egyes jelenetek megértését nehezíti meg, hanem a regény struktúrájának kohézióját is megbontja.

A negyvenes évek történelmi regényeinek egyik népszerű műfaja a regényes életrajz. **Szenczei László** Apáczai-biográfiájában (*A halál és tanítványa*)²² a kritika éppen azt emeli ki, hogy gondos korrajzán, egységes történetvezetésén keresztül „messze kimagaskodik az utóbbi időben oly vérszesen elszaporodó biographie romancéek közül.”²³ Szenczei regényhősül nem a korszak valamelyik politikai hatalommal bíró főurát, hanem a kartéziánus eszmék és a puritanizmus korai hirdetőjét, Apáczai Csere Jánost választotta, ezzel eleve háttérbe szorította a történelmi regények alapvető témáját, a nemzet sorsát mozgató politikumot, és a cselekményt a lelki és szellemi történések, illetve a világra való filozófiai reflektálás felé mozdította ki. *A halál és tanítványa* csak annyiban foglalkozik a politikával, hogy főhősének sorsán keresztül semmibe veszi azt. Apáczai az eszmék megszállottjaként felismeri ugyan a hatalmi viszonyok fontosságát, mégsem hajlandó alávetni magát a fejedelem illetve Basire akaratának. A regény témája, a racionális gondolkodás jegyében folytatott szellemi élet nemcsak a regényben ábrázolt korszakban, hanem a mű megírásának idején is utópiának bizonyul. Apáczai ellentmondásos figura, a jelen problémáin felülemelkedő fanatizmusa miatt egyszerre tűnik hősnek és naivnak. „János volt az egyetlen, akit az ország balsorsa nem sújtott le, aki mély lélegzetet vett abból a levegőből, amelyet az ország fölött száguldó vihar megtisztított egy zsugori, kicsinyes és rövidlátó politika miazmáitól, s törhetetlen optimizmusa, ernyedetlen tettvégya a nagy, tisztító szerencsétlenség pillanataiban telt meg a legnagyobb reményekkel s tűzte maga elé a legnagyobb célokat.” A kitűzött cél és a lehetetlen megvalósítás közti feszültség végigvonul a regényen, s felerősödik a kétértelmű zárlatban. A haldokló Apá-

²² SZENCZEI László, *A halál és tanítványa*, Bp., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 1943.

²³ ARATÓ András, *A halál és tanítványa*, Magyar Csillag, 1943/21.

czai a megvalósított munka illúziójával hal meg, miközben a megsarcolt és tatárok által fenyegetett város nemhogy az akadémiát, de a nehezen felépített kollégiumot sem tudja már fenntartani.

A történelmi regény műfajának népszerűségét jelzi, hogy **Ligeti Ernő** Bethlen Miklósról írott terjedelmes tanulmányát ezzel a „történelmi regény” műfaji megjelöléssel jelentette meg. A *Noé galambja*²⁴ címében visszautal a tizenhetedik századi államférfi egyik röpiratára (*Olajágot viselő Noé galambja*), amelyben Bethlen Miklós azt a gondolatot fejti ki, hogy az erdélyi fejedelemség kizárólag a vallási és politikai egyensúlyon keresztül tarthatja meg függetlenségét. Ligeti történelmi regényként jelzett Bethlen-életrajza voltaképpen történelem- és politika-filozófiai tanulmány, amelyben Ligeti a második bécsi döntés utáni helyzetben a transzszilvanizmus eszméihez nyúl vissza. A politikus Bethlen Miklós eszméin keresztül a pragmatikus szemléletmódból fakadó toleranciára és a nagyhatalmak közti egyensúlypolitikára alapozó független Erdély gondolatát hangoztatja. „Bethlen meggyőző készséggel fejtette ki, hogy Erdélynek sajátos törvényszerkezete van, különleges államberendezkedése és e kis ország csak ezeknek az alapvető feltételeknek és hagyományai kötőerejének figyelembevételével kormányozható tartósan és békességesen.”²⁵

A történelmi regény a múlt allegorikus olvasatán keresztül lehetővé teszi a jelen értelmezését, ezek a művek egyszerre tételezik a múlt abszolút másságát és a jellel való teljes azonosítását. „Talán megkockáztatható a feltevés, miszerint a történelmi regény szükségképpen transzferenciális viszonyban áll a megjelenített történelmi múlttal, s ez nemcsak azt a hermeneutikai belátást jelenti, hogy a múltból való beszéd igazi tétje mindig a jelen, hanem azt is, hogy ebben a beszédben két ellentétes, egymás ellen ható affektív tényező van jelen” (ti. a múltból való félelem illetve a múlt felett gyakorolható ellenőrzés vágya) – írja Bényei Tamás.²⁶

Ugyanakkor a történelmi regény még történelmi életrajz formájában is egy bizonyos közösség múltból való tudását tematizálja, s ezáltal közösségi megszólalásnak tekinthető, a kulturális emlékezet működésének eszköze. „Még akkor is, ha igazából nem tölt ki, erősít meg, vagy használ fel létező közös emlékeket, a történelmi regény mindig egy lehetséges kollektív emlékezet ígéretét rejti magában.”²⁷

Az időben szétszórt események prózai beszámolóként való bemutatása a figuratív nyelv technikáira támaszkodik. „Ezek szerint – írja Hayden White – a narratív stílust mind a történelemben, mind a regényben valamilyen eredeti állapot ábrázolásától egy későbbi állapot felé irányuló mozgás modalitásaként foghatjuk fel. A narratíva elsődleges jelentése tehát az eredetileg egy valamilyen trópus-módban történő kódolt, valós vagy képzelt események destruktorálásában és a halmaz egy másik trópus-módban történő

²⁴ LIGETI Ernő, *Noé galambja*, Bp., 1943.

²⁵ LIGETI, i. m., 205.

²⁶ BÉNYEI Tamás, *Életünket és vérünket: Az ég madarai, a történelmi regény és a nemzet = In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, Kossuth Egyetemi Könyvkiadó, 2000, 380–399.

²⁷ STEVEN CONNOR, *The English Novel in History 1950–1995*, London, Routledge, 1996.

progresszív újrastrukturálásában áll.”²⁸ Minden történeti elbeszélés fiktív elemeket is hordoz, Hayden White szerint ez maga az ideológia, amely ugyanakkor leleplezi a fikcionalitást, hiszen lehetővé teszi, hogy „mindig meglássuk a másik elbeszélésében a fikciót.”²⁹

A második világháború idején megjelent erdélyi történelmi regények többsége e kollektív emlékezet sajátos korrekciójára, irányítására törekszik. A történelmi regény műfaját többnyire korábban is használó szerzők a tizenkilencedik század történelmének függetlenségi törekvéseire és polgárosodási kísérletére helyezik a hangsúlyt és következményei felől részben elítélik az 1848-as forradalmat. Nemcsak arról van itt szó, hogy csaknem száz évvel későbbi tapasztalatok birtokában hibának érzik, hogy mind a kossuthi, mind a kiegyezés utáni politika kevés megértést biztosított a horvát, román stb. nemzeti igényeknek, és hogy Erdély Magyarországgal való uniója oly mértékben felszította a szász és a román lakosság ellenállását, hogy az később Trianonhoz vezetett. Egyesek (Makkai, Berde, de bizonyos mértékig Wass Albert is) magát a forradalmat mint a fennálló társadalmi helyzet radikális megváltoztatására való kísérletet érzik hiábavalónak vagy elhibázottnak, s vele szemben a kevésbé látványos polgári reformok útját tartják követendőnek. Ezzel indirekt módon ellenzik a megírás jelenének politikai aktualitását, a háborút, ugyanakkor a nemzet és nemzetiségek illetve az asszimiláció problémakörének bevetésével/hangsúlyozásával visszatérnek a korai transzszilvanizmus humanista ideáihoz.

²⁸ WHITE, *i. m.*, 350.

²⁹ WHITE, *i. m.*, 352.